

ПОСТІНДУСТРІАЛЬНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН: ФАКТОРИ, НАПРЯМИ, ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Постановка проблеми. Постіндустріальна цивілізація, становлення якої наприкінці ХХ ст. вважалось футурологічною концепцією, набуває все більше рис об'єктивної реальності. Експонентне прискорення історичного часу та зріст ентропії соціально-економічних процесів вимагає покласти в основу управлінських стратегій розвитку на всіх рівнях економічної системи положення, які відповідають сучасній специфіці постіндустріальної трансформації. Саме дотримання одного з основних законів кібернетики, про відповідність засобів управління визначальним характеристикам та закономірностям функціонування об'єкту, актуалізує необхідність вивчення детермінант постіндустріальних змін в економіці, врахуванні їхньої специфіки в організаційно-економічних механізмах.

Сучасний рівень організації української економіки об'єктивно знаходиться на рівні неокласичної доктрини, яка відповідає доіндустріальному та індустріальному періодам розвитку. Основна увага приділяється факторам, які збільшують виробничий потенціал економіки, до яких віднесені кількість і якість природних ресурсів, загальна чисельність і кваліфікація робітників, запаси капіталу і рівень технологій. Ситуація ускладнюється й тим, що здебільшого, організаційна та управлінська культура залишається на посттоталітарному рівні розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Закономірності та зміст постіндустріальної трансформації соціально-економічних відносин було проаналізовано ще у другій половині ХХ ст. Поняття «постіндустріальний стан» було введено у науковий обіг теоретиком англійського ліберального соціалізму А. Пенті значно раніше, як протилежний індустріальному концепт соціально-економічної організації метою якого було перепідпорядкування машин людині на основі подолання відчуження праці від засобів виробництва і, головне, припинення виробництва заради прибутку [1].

У 50-70-і роки ХХ в. соціологи та економісти запропонували теорії постіндустріального суспільства і постіндустріальної економіки, які розділили історію людства на три етапи [2]. С. Крук і С. Леш виділяли передмодерністський, модерністський і постмодерністський стан суспільства [3]. О. Тоффлер описував «першу», «другу» і «третю» хвилі цивілізації [4]. Д. Белл, чий підхід набув найбільшого визнання, іменував ці стадії як доіндустріальне, індустріальне і постіндустріальне суспільство [5].

Постіндустріальна модернізація визнається однією з головних умов ефективного розвитку й національної економіки України. Модернізаційні концепції вітчизняних економістів О.С. Бабаніна, Я.В. Белінської, З.С. Варналія, В.М. Гейця, А.А. Гриценко, М.І. Долішнього, Я.А. Жаліло, А.Ф. Мельника, А.І. Мокія, О.Ф. Новікової, Т.В. Пепа, Д.С. Покришки, Л.І. Федулової, А.А. Чухно та багатьох інших дослідників, в більшій своїй частині відтворюють основні принципи та механізми концепції постіндустріальної трансформації з врахуванням специфічних характеристик розвитку національної економіки в цілому, її окремих галузей та регіонів.

Постановка завдання. Метою дослідження є встановлення основних рушійних сил постіндустріальної трансформації економічних відносин, факторів, що сприяють соціально-економічній ефективності відповідних біфуркацій.

Виклад основного матеріалу. Початок сучасного економічного розвитку багатьох економістів пов'язують зі становленням індустріальної економіки. Вони поділяють сучасний економічний розвиток на індустріальний і постіндустріальний період.

Передумови переходу до сучасного економічного розвитку сформувалися у Західній Європі в період з XVI-XVIII ст., за кардинальних змін у релігійних віруваннях, етиці, системі політичної влади, структурі соціальних відносин. Ці зміни дозволили запустити сучасний механізм економічного розвитку. Його рушійною силою, за визначенням Й. Шумпетера, стала діяльність підприємців, які в прагненні до надприбутків пропонували ринку радикальні нововведення (підприємницька функція) [6].

Індустріальне суспільство прийшло на зміну доіндустріальному в ході промислових революцій, які відбувалися в різних країнах в різні періоди.

Економічне зростання в індустріальній економіці забезпечувалося за рахунок капіталовкладень у створення машин, будівництво заводів і фабрик. Частка факторного доходу капіталу у ВВП збільшувалася в основному за рахунок зниження частки доходів землевласників.

Розвиток індустріальної економіки ґрунтувався на зростанні продуктивності праці за рахунок збільшення капіталовкладень. Капітал був, таким чином, найважливішим фактором виробництва в індустріальній економіці. Зростання продуктивності праці забезпечувалося за рахунок зростання витрат капіталу.

Формування постіндустріального суспільства Д. Белл і його послідовники пов'язували з інтелектуалізацією усіх сфер суспільного життя, особливою роллю знань та інформації як визначальних чинників розвитку економіки на основі взаємодії між людьми.

Трактуючи перехід до постіндустріального суспільства як наймасштабніший, глибинний поворот в історії людства, сучасні дослідники акцентують увагу на втраті індустріальним сектором провідної ролі, перетворенні науки на безпосередню продуктивну силу суспільства, зміні характеру праці, трансформації сутності та масштабів економічної діяльності, створенні умов для всебічного самовдосконалення людини як творчої особистості, приході на зміну людині «економічній» людині «багатовимірної».

На думку Д. Белла, до основних рис постіндустріального суспільства належать:

- провідна роль теоретичного знання, що становить основу технологічних інновацій;
- нова інтегральна технологія, яка дає можливість знаходити більш ефективні підходи до вирішення технічних, економічних та соціальних проблем;
- вирішальна роль «носіїв знання» – технічних спеціалістів, професіоналів, які становлять найчисленнішу соціальну групу;
- перехід від виробництва товарів до виробництва послуг, у тому числі у сфері охорони здоров'я, освіти, соціального обслуговування тощо;
- утвердження нового характеру праці як взаємодії між людьми;
- акцент на теоретичні знання, посилення ролі та значення науки, орієнтація на майбутнє;

- формування системи меритократії, за якої соціальне становище людини зумовлюється виключно її інтелектуальним потенціалом і здатністю генерувати нові знання;

- подолання обмеженості благ, нестачі товарів, послуг і виникнення нових дефіцитів: часу та інформації;

- формування економічної теорії інформації на основі заміни трудової теорії вартості теорією цінності, заснованої на знаннях.

На думку Д. Белла, постіндустріальне суспільство – це суспільство, в економіці якого пріоритет від переважного виробництва товарів перейшов до виробництва послуг, проведення досліджень, організації системи освіти і підвищення якості життя, в якому клас технічних фахівців став основною професійною групою і, що найважливіше, в якому впровадження нововведень все більшою мірою залежить від досягнень теоретичного знання [5]. Таким чином, перехід до постіндустріального суспільства посилює роль творчих сил особистості, перетворюючи інтелектуально-творчий потенціал та інформаційні ресурси на провідні чинники соціально-економічного розвитку.

Аналізуючи визначальні риси постіндустріального суспільства, відомий український вчений А.А. Чухно звертає увагу на те, що «досягнення високого рівня техніки і технології, зосередження переважної частини працездатних у сфері послуг, тобто у галузях, які виробляють знання та інформацію, забезпечують не лише небачений рівень добробуту, а й створюють умови для розвитку творчості людини, піднесення її ролі у виробництві та в житті суспільства. Це зумовлює характерну рису нового суспільства – основний імпульс надходить не від соціальної структури, а від окремої активної особи. Саме творча особистість, вільна індивідуальність людини зумовлюють активну діяльність, спрямовану на подальше вдосконалення і одночасно на вдосконалення суспільства» [7].

Ідея постіндустріального суспільства залишається сьогодні досить популярною. Деякі дослідники конкретизують свої підходи, аналізуючи постіндустріальний капіталізм, екологічний, конвенціональний постіндустріалізм тощо. Водночас цій теорії притаманні відтінки технологічного детермінізму, що стало причиною критики її представниками концепції постмодернізму, яка набула поширення у 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. і займає сьогодні скоріше оборонні позиції. Поряд з цими підходами з кінця 60-х років і дотепер розвиваються уявлення про сучасне суспільство як постбуржуазне, посткапіталістичне, постринкове, посттрадиційне і навіть постцивілізаційне, постісторичне.

Водночас наприкінці ХХ ст. був започаткований підхід, прихильники якого намагаються визначити новий етап розвитку людства через аналіз його окремих ознак, явищ і процесів. Прикладом такого підходу є започаткована Ф. Махлупом і Т. Умесау концепція «інформаційного суспільства», розвинена в подальшому М. Поратом, Й. Масудою, Т. Стоуньєром та ін. у руслі наукової традиції аналізу еволюції людства крізь призму прогресу знань. До цього напряму приєднуються також концепції, які акцентують увагу на провідній ролі знань: «the knowledgeable society», «*acknowledgesociety*», або «*knowledgevaluesociety*».

Важливо зазначити, що в сучасній економічній літературі є два підходи щодо застосування терміна «постіндустріальне суспільство»:

– заперечення доцільності вживання цього терміна, оскільки воно визначається хронологічним підходом до проблем соціально-економічної еволюції. Відтак висувається завдання пошуку більш адекватного терміна, здатного розкрити специфіку нового устрою та його глибинні якісні характеристики (інформаційне, інтелектуальне суспільство, суспільство знань, нова економіка тощо);

– визнання доцільності вживання цього терміна як такого, що позначає теоретико-методологічну основу широкого спектра сучасних наукових пошуків, спрямованих на виявлення принципових відмінностей нового устрою від попередніх етапів розвитку суспільства. Прихильники цієї позиції виходять із того, що визначальні риси нового устрою не можна достовірно описати поки сам цей устрій не досягне певної зрілості. На їх думку, термін «постіндустріальне суспільство» є містким та багатоплановим і дає змогу дослідити новітні зміни, що відбуваються сьогодні в розвинених країнах світу.

Всебічне дослідження рушійних сил постіндустріального розвитку вказує на інтеграційний взаємозв'язок цих підходів. В основі постіндустріальної біфуркації лежить технологічний прогрес й особливо, багатократне прискорення розвитку інформаційно-комунікаційних технологій. Джерелом прогресивного розвитку суспільства виступає вдосконалення форм і методів виробництва, саме тому в центрі уваги дослідників постіндустріальної економіки знаходиться виробництво і, перш за все, його технологічні аспекти, а також роль людини.

Велика кількість дослідників в якості фундаментальної ознаки постіндустріальної економічної системи виділяє зміни галузевої структури економіки – за збереження позицій промисловості провідним сектором економіки стає сектор послуг. Однією з основних теорій постіндустріального суспільства є трисекторна модель суспільного виробництва, згідно з якою в національній економіці виділяють три сектори: первинний (видобувні галузі), вторинний (обробна промисловість) і третинний (сфера послуг).

В постіндустріальних країнах галузева структура економіки змінюється в сторону постійного збільшення частки останніх двох груп галузей, причому найбільш інтенсивно зростає зайнятість і йдуть процеси реструктуризації робочої сили в тих секторах сфери послуг, для яких характерна менша продуктивність праці. Для етапу трансформації економічної системи характерна тенденція сталого зростання послуг, заснованих на знаннях (консалтинг, підготовка фахівців), які відіграють велику роль у процесах дифузії знань в галузях економіки та стимулюванні інновацій.

Переважає в сучасній економічній системі сектору послуг підтверджується зміною структури зайнятості, а також динамікою часткою матеріального виробництва та сфери послуг. Таким чином, для постіндустріального суспільства характерна переорієнтація виробництва з створення матеріальних благ на надання послуг і вироблення інформації.

Також для постіндустріальної трансформації характерне формування галузей, які поєднують форми матеріального виробництва і послуги на базі використання високих технологій (наприклад, виробництво програмних продуктів).

У структурі персоналу домінують професійні експерти, крім того, фахівці, що мають висококваліфіковані знання та затребувані на різних ринках, стають одержувачами нового виду доходу – інтелектуальної ренти. Реалії постіндустріальної економіки зумовили появу нового типу діяльності – творчого, який в умовах постіндустріального суспільства стає типовим для всіх секторів народного господарства і призводить до змін складу і структури факторів виробництва.

Перехід до постіндустріального розвитку відбувається через перерозподіл ваги факторів виробництва. Найважливішими виробничими чинниками стають знання та інформація, що в поєднанні з творчим характером діяльності зумовило формування нових пріоритетів особистості і суспільства: метою стає самоствердження через оволодіння й вміння користуватися знаннями.

Необхідно зауважити, що однією з найважливіших ознак початку переходу до нової – постіндустріальної економічної системи є зниження капіталомісткості

виробництва. Саме зниження витрат капіталу на одиницю приросту ВВП у розвинених країнах можна вважати початком переходу від індустріальної, капіталістичної системи до нової постіндустріальної економіки. На фоні скорочення витрат сировини, матеріалів та енергії, єдиним ресурсом, використання якого збільшилося в економіках розвинених країн є інформація.

Одним з наслідків швидкого технологічного розвитку стала глобалізація соціально-економічних відносин, яка посилила конкуренцію на міжнародних ринках. Враховуючи те, що однією з головних умов конкурентоздатності в умовах постіндустріальної економіки є високий інноваційний рівень продукції, багатократно зростає вагомість «людського капіталу», тобто спроможності людей виробляти відповідну продукцію. Відповідні здатності властиві тільки праці висококваліфікованих професіоналів.

Така зміна факторів виробництва спричинила перерозподіл факторних доходів, що виразилося, перш за все, в зростанні частки заробітної плати в національному доході в розвинутих країнах. Дослідження показали, що між часткою зайнятих на підприємстві осіб з вищою професійною освітою, рентабельністю і зростанням виробництва існує значна позитивна кореляція. Тоді як між часткою зайнятих осіб з початковою і середньою професійною освітою, рентабельністю і зростанням виробництва має місце негативна кореляція.

Перерозподіл доходів на користь заробітної плати в постіндустріальній економіці в розвинутих країнах спричинив прискорене зростання оплати праці висококваліфікованих фахівців, тих, хто складає «людський капітал». При цьому оплата праці некваліфікованих і низькокваліфікованих працівників зростала дуже повільно.

Це дозволяє констатувати, що традиційні чинники – «проста праця», «земля», «капітал» – втратили своє значення.

В роботах багатьох економістів категорію «людський капітал» стали пов'язувати з різними рівнями освіти та професійної підготовки, кваліфікації. Це розмивало трактування категорії і спричинило за собою появу поняття «інтелектуальний капітал», яке стало еквівалентом первісного поняття «людський капітал». В даній роботі ці поняття розглядаються як еквівалентні, що відображають зміст категорії «людський капітал» – здатність висококваліфікованих професіоналів забезпечувати конкурентоспроможність, приносити високий прибуток.

Висновки. За постіндустріальної трансформації економічних відносин змінюються ролі і характер взаємодії факторів виробництва. Для постіндустріального суспільства характерне підвищення значущості особистості, нівелювання колишніх соціальних відмінностей, гуманізація суспільства та бізнесу. На рівні економічних суб'єктів інформація втілена в людському капіталі. Це призводить до заміщення праці знаннями, джерелом вартості стають саме знання, а суспільне виробництво перетворюється з матеріального в інноваційне. Відповідно, в діяльності підприємств на етапі переходу до постіндустріальної економічної системи одним з найважливіших стає завдання акумулювання людського капіталу.

В результаті досліджень природи людського капіталу, що визначається як втілене в людині корисне знання, вченими були зроблені цілком закономірні висновки про те, що приватній власності і грошовому капіталу індустріального суспільства в умовах постіндустріальної економіки відповідає інтелектуальний капітал.

Оскільки за постіндустріальної економіки інформація є головним фактором виробництва, значні зміни відбуваються у відносинах власності. Об'єктами власності

стають знання та інформація, якими володіють конкретні люди, що обумовлює домінування в постіндустріальному суспільстві класу технократів.

Ряд дослідників звертає увагу на процес «розмивання» власності – втрачається монополія на знання, поширюються інтелектуальні технології, які передбачають високий рівень освіти і кваліфікації працівника.

Матеріальною основою переходу до постіндустріальної економічної системи є технологічні зрушення, які почалися за часів НТР у ХХ ст. На підставі вищевикладеного можна зробити висновок про те, що у процесі трансформації індустріальної економічної системи ключова роль належить інформаційним ресурсам, насамперед втіленим в людському капіталі.

Анотація

В дослідженні встановлено, що основною рушійною силою постіндустріальної трансформації економічних відносин є технологічний розвиток на основі широкого впровадження наукових досягнень, що відбувається завдяки підприємницькій функції. Основними факторами ефективного постіндустріального розвитку є людський капітал та інформація.

Ключові слова: постіндустріальна трансформація, управління економічним розвитком, людський капітал, інформація, інформаційне суспільство, економіка знань.

Аннотация

В исследовании установлено, что основной движущей силой постиндустриальной трансформации экономических отношений является технологическое развитие на основе широкого внедрения научных достижений, происходящее благодаря предпринимательской функции. Основными факторами эффективного постиндустриального развития являются человеческий капитал и информация.

Ключевые слова: постиндустриальная трансформация, управление экономическим развитием, человеческий капитал, информация, информационное общество, экономика знаний.

Summary

The study found that the main driving force behind the transformation of post-industrial economic relations are developing technology based on the widespread introduction of scientific achievements, which is due to business functions. The main factors of effective post-industrial development is human capital and information.

Keywords: post-industrial transformation, management of economic development, human capital, information, information society, knowledge economy.

Список використаної літератури:

1. Penty Arthur J. Old Worlds for New. A Study of the Post-Industrial State. London. 1917.
2. Антипина О.Н. Тенденции гуманизации экономики при переходе к постиндустриальному обществу. – М.: ТЕИС, 1998. – 396 с.
3. Иноземцев В.Л. За пределами экономического общества. Постиндустриальные теории и постэкономические тенденции в современном мире. – М.: Academia-HayKa, 1998. – 486 с.
4. Тоффлер О. Адаптивная корпорация / Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология. – М.: Academia, 1999. – 351 с.
5. Белл Д. Социальные рамки информационного общества / Новая технократическая волна на Западе. М.: Прогресс, 1986. – С. 330-342.
6. Ерохина Е.А. Стадии развития открытой экономики и циклы Н.Д. Кондратьева. – Томск: Водолей, 2001. – 359 с.
7. Чухно А. Актуальні проблеми розвитку економічної теорії на сучасному етапі / А. Чухно // Економіка України. – 2009. – № 5. – С. 15-34.